

УДК 94(477.8):323.12/.13

РОЗПРАВА РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НАД ХУДОЖНИКОМ ОПАНАСОМ ЗАЛИВАХОЮ В СЕРЕДИНІ 1960-х рр.

Богдан ПАСКА

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка, 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна
e-mail: paskabogdan@i.ua
DOI: 10.15330/gal.36.124-133
ORCID: 0000-0002-5452-5254*

Андрій ЦИПУГА

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра історії України і методики викладання історії,
вул. Шевченка, 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна
e-mail: tsyryga92@gmail.com
DOI: 10.15330/gal.36.124-133
ORCID: 0000-0002-6738-012X*

Метою статті є висвітлення процесу судової розправи над українським художником Опанасом Заливахою в 1965–1966 рр. Основою джерельної бази дослідження стали матеріали кримінальної справи О. Заливахи із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) в Івано-Франківській області. Використано також документи із ГДА СБУ у м. Києві, а також особисті спогади дисидента. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії.

Автори приходять до висновку, що основними причинами арешту О. Заливахи наприкінці серпня 1965 р. стали його світоглядна позиція, пов'язана із зацікавленням і популяризацією української мови, культури та історії, а також входження до кола митців-шістдесятників і активне поширення самвидавньої літератури. Серед обвинувачень, які були висунуті заарештованому, варто виділити поширення виданої за кордоном літератури діаспорного походження, самвидавних статей, зберігання магніфонних записів українських національних пісень та віршів поетів-шістдесятників, написання спрямованого проти зросійщення памфлету, а також виготовлення подарункової таблички із зображенням трикутника.

Поведінка О. Заливахи під час слідства була досить сміливою й гідною. Художник намагався не давати компрометуючих показів на своїх друзів, брати вину на себе, часто взагалі відмовлявся спілкуватися з працівниками КДБ. Слідчі використовували проти заарештованого моральний і психологічний тиск, а також покази його колег та близьких знайомих. Зрештою, під час закритого судового процесу О. Заливаха змушений був частково визнати себе винним. Виступи художника в ході судових дебатів свідчать про те, що його погляди на національне питання залишилися незмінними. За свою незламну поведінку О. Заливаха отримав від радянського правосуддя один із найбільш жорстких вироків періоду репресій середини 1960-х рр. – 5 років позбавлення волі.

Перспективними напрямками подальших досліджень життя та діяльності О. Заливахи є всебічний і комплексний аналіз періоду перебування художника за ґратами, а також висвітлення його дисидентської активності після звільнення з ув'язнення в 1970-х рр.

Ключові слова: *Опанас Заливаха, радянський режим, український дисидентський рух, шістдесятники, Комітет державної безпеки (КДБ), судовий процес, перша хвиля арештів.*

Опанас Іванович Заливаха (1925–2007) – видатний український художник, який належав до покоління шістдесятників, а в 1960-х – 1970-х рр. був активним учасником національної течії дисидентського руху. Митець був уродженцем Харківщини, після Голодомору 1932–1933 рр. кілька десятиліть вимушено провів на території Росії, був підданий зросійщенню. Проте наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. О. Заливаха свідомо віднайшов своє україн-

ське коріння, відкрив у собі українця, виявив значне зацікавлення національною культурою, мовою, історією. З 1961 р. художник проживав у м. Станіславі (з 1962 р. – Івано-Франківську), де активно долучився до українського дисидентського руху. У першій половині 1960-х рр. О. Заливаха зав'язує знайомства із учасниками київського шістдесятницького осередку – Клубу творчої молоді (КТМ) – художниками Аллою Горською, Віктором Зарецьким, Людмилою Семікіною, Галиною Севрук, літературним критиком Іваном Світличним. Також мав контакти із львівськими дисидентами братами Михайлом і Богданом Горинями, Михайлом Осадчим, івано-франківським істориком Валентином Морозом. Художник активно читає та поширює самвидавну літературу, цікавиться історією українського національного руху, збирає записи народних пісень, віршів поетів-шістдесятників. Творчість митця теж не вписувалася в канони соцреалізму; у лютому–березні 1964 р. він брав активну участь у підготовці Шевченківського вітражу в Київському університеті, згодом підданого критиці та знищеного партійними чиновниками¹. Така активність О. Заливахи не могла залишитися непоміченою зі сторони радянського режиму та КДБ, особливо після приходу до влади в СРСР у 1964 р. неосталіністів на чолі з Леонідом Брежнєвим та Михайлом Сусловим.

Метою статті є висвітлення процесу судової розправи над О. Заливахою в 1965–1966 рр. Її досягнення передбачає вирішення наступних завдань: проаналізувати події, пов'язані з арештом художника, дослідити хід слідчих дій за його справою, охарактеризувати особливості поведінки митця у стресових умовах слідства, простежити організацію судового процесу. Основою джерельної бази дослідження стали матеріали кримінальної справи О. Заливахи 1965–1966 рр. із Галузевого державного архіву Служби безпеки України в Івано-Франківській області (ГДА СБУ), нещодавно оцифровані та опубліковані на сайті “Електронний архів українського визвольного руху”². Використано також матеріали із центрального ГДА СБУ у м. Києві³, а також особисті спогади дисидента⁴.

Хвиля репресій проти української дисидентської інтелігенції 1965–1966 рр. знайшла своє відображення на сторінках наукових монографій, присвячених загальній історії дисидентського етапу українського національного руху, авторства Георгія Касьянова⁵, Анатолія Русначенка⁶, Юрія Данилюка та Олега Бажана⁷, Б. Захарова⁸. Ключові віхи розвитку українського шістдесятництва, які безпосередньо передували репресіям середини 1960-х рр., розглянуті у праці Радомира Мокрика⁹. Безпосередньо події арештів 1965 р. всебічно проаналізовані в розвідці Ярослава Сека¹⁰. Дисидентську діяльність О. Заливахи в 1960-х – 1970-х рр., а також перебіг арештів української інтелігенції на території Івано-Франківщини розкрито у статтях Богдана Паски¹¹. Проте власне судова розправа над художником ще не ставала предметом наукового зацікавлення в сучасній українській історіографії.

¹ Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. С. 348–350.

² Електронний архів українського визвольного руху (далі – ЕАУВР).

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ).

⁴ Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаха / упор. В. В. Овсієнко. Харків : ТОВ Видавництво “Права людини”, 2017. 240 с.

⁵ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.

⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

⁷ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття). Київ : Рідний край, 2000. 616 с.

⁸ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.

⁹ Мокрик Р. Бунт проти імперії: українські шістдесятники. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023. 416 с.

¹⁰ Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 57–66.

¹¹ Паска Б. Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи (1969–1970-ті рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2020. № 33. С. 149–158. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.33.149-158>; Paska B. Arrests of Ukrainian intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk region. *Galicja. Scientific, Cultural and Educative Local Lore Periodical*. 2021. № 34. P. 68–76. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76>.

У серпні 1965 р. керівництво Комітету державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) вирішило реалізувати справу групової розробки “88”, раніше відкрити проти учасників українського національного руху, які були вихідцями із шістдесятницького середовища¹². Розпочалися затримання дисидентської інтелігенції у Києві, Львові, Івано-Франківську, Луцьку, Тернополі, які увійшли в історію як перша хвиля арештів. Загалом репресіям наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. було піддано більше 25 осіб¹³. 26 серпня у Львові були затримані лідери місцевого осередку інакходумців брати М. і Б. Горині¹⁴. Вже наступного дня до Івано-Франківського управління КДБ надійшло спеціальне повідомлення про необхідність на основі показів Б. Гориня провести обшуки у помешканні Опанаса Заливахи, а також його близьких знайомих – художника Василя Турецького, його доньки Марії Кухтяк, Олександра Коровая та Богдана Шляхтича¹⁵.

Зранку 28 серпня слідчі КДБ здійснили синхронні обшуки на квартирах О. Заливахи та В. Турецького¹⁶. Пізніше О. Заливаха так пригадував той ранок: “...Принносять мені телеграму. Я встав, відчиняю двері, простягаю руку за телеграмою, а дивлюсь – носак у дверях, військові в уніформі заходять до хати... Прийшли і кажуть: “Обшук робимо. У вас є щось антисоветське? Давайте все, бо будемо робити обшук”¹⁷. Художник відмовився видавати кадебістам будь-яку літературу чи інші “антирадянські” матеріали. У результаті обшуку було вилучено дві фотоплівки з “Інформаційними бюлетенями ЗП УГВР” (Закордонне представництво Української Головної Визвольної Ради. – *Авт.*), 11 бобін із записами віршів поетів-шістдесятників і пісень, а також особисті записники та листи митця¹⁸.

Як свідчать спогади О. Заливахи, безпосередньо під час слідчих дій на його квартиру завітав І. Світличний, який приїхав із Києва. Зрештою, художника того ж дня затримали та привезли до слідчого ізолятора КДБ. Перед затриманням йому дозволили попрощатися з І. Світличним, який намагався підбадьорити О. Заливаху. Останні слова І. Світличного “Тримайся, Панасе!” запам’яталися художнику та значною мірою спонукали його до спротиву слідчим діям у наступні тижні¹⁹. На першому “в’язничному” фото, яке збереглося в кримінальній справі, О. Заливаха виглядає трохи розгубленим, але спокійним і впевненим у собі²⁰. Того ж таки 28 серпня 1965 р. проти О. Заливахи було відкрито кримінальну справу за ознаками ст. 62, ч. 1 Кримінального кодексу (КК) УРСР (“антирадянська агітація і пропаганда”). Підставами для такого кроку працівників КДБ послужили вилучення під час обшуку в художника фотоплівок із “Інформаційними бюлетенями ЗП УГВР”, а також покази його колеги В. Турецького про те, що О. Заливаха передавав йому для ознайомлення антирадянську літературу²¹.

У свою чергу В. Турецький під час обшуку в своєму помешканні самостійно видав кадебістам текст виступу Івана Дзюби на вечорі пам’яті Василя Симоненка у грудні 1964 р. та лист діаспорного публіциста Романа Рахманного до письменниці Ірини Вільде. Також слідчі КДБ знайшли та вилучили у В. Турецького видану за кордоном книгу І. Кошелівця “Сучасна

¹² Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. С. 62.

¹³ Секо Я. Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакходумством... С. 59–62.

¹⁴ Там само. С. 58.

¹⁵ ЕАУВР. Довідка начальника слідчого відділу УКГБ в Івано-Франківській області з обґрунтуванням причин проведення обшуків в помешканні Опанаса Заливахи на підставі свідчень Богдана Гориня. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29534>.

¹⁶ ЕАУВР. Протокол обшуку в художника Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29535>; ЕАУВР. Протокол обшуку у скульптора Василя Турецького від 28 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29567>.

¹⁷ Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху... С. 79–80.

¹⁸ ЕАУВР. Протокол обшуку в художника Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. Арк. 1–4. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29535>.

¹⁹ Дзвонар. Збірка статей і спогадів про Опанаса Заливаху... С. 80.

²⁰ ЕАУВР. Фотографія художника Опанаса Заливахи з архівно-кримінальної справи. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29533>.

²¹ ЕАУВР. Постанова про відкриття кримінальної справи на художника Опанаса Заливаху від 28 серпня 1965 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29530>.

література в УРСР” (1964 р., видавництво “Пролог”), а також фанерну табличку із зображенням тризуба та написом “MADE IN UKRAINA”²². Як пізніше з’ясувалося, це була виготовлена О. Заливахою в липні 1965 р. етикетка до ліжника – весільного подарунка доньці В. Турецького Марії Кухтяк²³.

Зрештою, В. Турецького після обшуку також було затримано. Проте художник відразу почав давати потрібні слідству покази, тому до безпосередньо арешту справа так і не дійшла. Ввечері 28 серпня під час допиту В. Турецький повідомив працівників КДБ про те, що антирадянську літературу йому давав читати саме О. Заливаха²⁴. Наступного дня у ході допиту В. Турецький “раптово пригадав” детальну інформацію зберігання та поширення О. Заливахою “Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР” та інші випадки розповсюдження його колегою документів антирадянського змісту²⁵.

Очевидно, кадебістам вдалося протягом нетривалого часу шляхом масованого психологічного тиску і шантажу зламати В. Турецького, пообіцявши йому звільнення в обмін на компрометуючі покази на О. Заливаху. Про тиск на підслідного свідчить значна тривалість допитів поряд із порівняно малими обсягами протоколів. Зокрема, 29 серпня допит тривав 9 годин із перервою на обід²⁶, а 30 серпня – 11 годин²⁷. Ймовірно, вагомим фактором в руках слідчих була виявлена під час обшуку фанерна табличка з тризубом адресована доньці затриманого. Працівники КДБ могли шантажувати В. Турецького можливим арештом його доньки Марії Кухтяк. Додатковим фактором, який грав не на користь художника, було те, що у 1940-х – 1950-х рр. він був заарештований радянськими каральними органами за зв’язки з оунівським підпіллям та відбув 10-річний термін ув’язнення у мордовських таборах²⁸. Зрештою, зважаючи на активну співпрацю В. Турецького зі слідством, його вже за декілька днів було відпущено на волю.

Ключовими епізодами слідства у справі О. Заливахи, які лягли в основу обвинувачення, було розповсюдження ним виданих за кордоном “Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР” та книги І. Кошелівця “Сучасна література в УРСР”, а також окремих самвидавних статей; запис на магнітофон, поширення віршів поетів-шістдесятників і українських національних пісень; виготовлення фанерної таблички із зображенням тризуба, а також написання художником самвидавного документа на захист української мови “Як розмовляють у Києві” (його текст було вилучено на квартирі О. Заливахи)²⁹. Слідство тривало близько півроку – з 28 серпня 1965 р. до 19 лютого 1966 р. – і за цей час працівники КДБ 4 рази зверталися до прокуратури із проханням продовжити термін утримання художника під вартою³⁰.

²² ЕАУВР. Протокол обшуку у скульптора Василя Турецького від 28 серпня 1965 р. Арк. 1–5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29567>.

²³ ЕАУВР. Весільний подарунок із зображення “тризуба” створений Опанасом Заливахою для Кухтяк Марії. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29565>.

²⁴ ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького у справі Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29568>.

²⁵ ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького від 29 серпня 1965 р. Арк. 1–5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29569>.

²⁶ Там само. Арк. 1.

²⁷ ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного скульптора Василя Турецького 30 серпня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29570>.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 16: Секретаріат ГПУ-КГБ УРСР. Оп. 3. Спр. 944: Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: оперативну обстановку, антирадянські прояви та надзвичайні події в Україні; провокаційні дії Коляски І. В.; протести представників творчої інтелігенції; спостереження за діяльністю церковних організацій та сектантських груп; виступи кримськотатарських автономістів; ситуацію в середовищі іноземних студентів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя тощо (а/с “Блок”). Арк. 9.

²⁹ ЕАУВР. Рукописні матеріали (“Як розмовляють в Києві”, народна пісня про руйнування січі, ескізи портретів українських історичних діячів відібрані в Опанаса Заливахи для судової експертизи. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29577>.

³⁰ ЕАУВР. Постанова про продовження терміну слідства і тримання обвинуваченого під вартою від 15 лютого 1966 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29588>.

Поведінка О. Заливахи під час допитів була досить сміливою: він часто принципово відмовлявся відповідати на запитання кадебістів, намагався не давати покази про своїх знайомих, друзів та колег. Перші допити О. Заливахи 28 та 30 серпня 1965 р.³¹ проводив слідчий КДБ капітан Павло Баранов, який спілкувався з художником у досить жорсткій манері та російською мовою. Затриманий відмовився йти на співпрацю зі слідством, заперечив оголошену йому підозру в “антирадянській агітації та пропаганді”, говорив про те, що не знайомий із знайденими під час обшуків документами, а виявлені фотоплівки знайшов на балконі своєї квартири. 30 серпня, після посилення тиску зі сторони слідчого П. Баранова художник проявив стійкість, повністю відмовився відповідати на будь-які запитання і навіть не підписав протокол допиту³². Зрештою, 31 серпня слідчий видав постанову про арешт О. Заливахи, а 6 вересня художнику оголосили офіційне обвинувачення за ст. 62, ч. I КК УРСР³³.

У подальшому працівники КДБ, очевидно, для посилення психологічного тиску на О. Заливаху, вирішили зіграти з ним психологічну гру “в поганого і хорошого поліцейського”. Наступні допити, починаючи з 10 вересня став проводити вже “хороший” слідчий – старший лейтенант Шеко³⁴, який спілкувався з ув’язненим українською мовою та без явного тиску. Протягом перших кількох тижнів під час розмов із кадебістом художник намагався продовжувати свою попередню лінію поведінки. Зокрема, він не дав жодних показів про свого знайомого художника О. Коровая та львівського дисидента М. Осадчого³⁵. А 15 вересня, після запитань слідчого про відносини з А. Горською та іншими київськими знайомими, заявив: “Про своїх друзів я ніяких показів не намірений давати з причин, про які говорити не хочу”³⁶. Щодо таблички з тризубом О. Заливаха заявляв, що намалював її сам, без сторонньої допомоги, не надаючи цьому символу ніякого особливого сенсу³⁷.

Також спочатку художник заперечував будь-яке знайомство із виявленими під час обшуків самвидавними документами. Проте слідчий під час розмов із О. Заливахою постійно зачитував йому покази інших фігурантів справи, особливо В. Турецького і, зрештою, під час допиту 25 вересня таки добився свого. Ув’язнений змушений був підтвердити наведені покази свого колеги та визнати факт виготовлення й поширення серед близьких знайомих “Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР”³⁸. Тільки через місяць, 23 жовтня О. Заливаха під тиском слідчого детально розповів про отримання цих бюлетенів від київського письменника Павла Мовчана, а книги І. Кошелівця – від Алли Горської³⁹.

У листопаді 1965 р. О. Заливаха надав слідчому Шеко детальну інформацію про отримання від І. Світличного бобін із записами віршів поетів-шістдесятників⁴⁰. Проте назагал по-

³¹ ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного Опанаса Заливахи від 28 серпня 1965 р. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29537>; ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного Опанаса Заливахи від 30 серпня 1965 р. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29538>.

³² ЕАУВР. Протокол допиту підозрюваного Опанаса Заливахи від 30 серпня 1965 р. Арк. 5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29538>.

³³ ЕАУВР. Постанова про притягнення художника Опанаса Заливахи як обвинуваченого за “ворожі націоналістичні погляди” і розповсюдження літератури націоналістичного змісту серед знайомих від 6 вересня 1965 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29539>.

³⁴ ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 10 вересня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29540>.

³⁵ ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 10 вересня 1965 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29540>; ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 14 вересня 1965 р. Арк. 2–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29541>.

ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 15 вересня 1965 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29542>.

³⁷ Там само. Арк. 3–4.

³⁸ ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 25 вересня 1965 р. Арк. 3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29544>.

³⁹ ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 23 жовтня 1965 р. Арк. 2–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29546>.

⁴⁰ ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 12 листопада 1965 р. Арк. 2–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29547>.

ведінка художника продовжувала відзначатися стійкістю. Він під час допитів, посилаючись на погану пам'ять, намагався не наводити конкретної інформації про шляхи отримання різних самвидавних документів. Слідчого дуже цікавив характер розмови між О. Заливахою та І. Світличним про “рух національного відродження” та шляхи боротьби проти гноблення українців в СРСР, яка згідно з показами В. Турецького нібито відбулася в грудні 1963 р. Проте О. Заливаха відмовився підтверджувати покази свого колеги про цю розмову і так і не зумів її пригадати⁴¹. Навіть незважаючи на значний тиск зі сторони ШЕКО, художник повністю заперечив будь-які зв'язки – свої чи І. Світличного – із закордонними українськими організаціями⁴².

У грудні 1965 – січні 1966 рр. до допитів О. Заливахи повернувся слідчий П. Баранов, який повторно продовжив задавати підслідному ті ж питання, що і його попередник. Тим не менше, художник, який, імовірно, вже поступово адаптувався до постійного тиску з боку кадебістів, протягом ще двох місяців продовжував стояти на своєму та опиратися їх маніпуляціям. Заарештований знову заперечив свою участь у розмові з І. Світличним про “рух національного відродження”⁴³, повністю взяв на себе провину у справі виготовлення фанерної дощечки з тризубом⁴⁴. Також не дав жодних компрометуючих показів проти художника Михайла Фіголя та історика Валентина Мороза, заперечував обмін із ними самвидавною літературою та намагався вигородити своїх знайомих перед слідчим⁴⁵.

У середині січня 1966 р. криміналістична експертиза, проведена Одеською лабораторією, підтвердила авторство О. Заливахи щодо тексту документа “Як розмовляють у Києві”, а також напису на дощечці з тризубом⁴⁶. Щоправда, художник і раніше під час розмов зі слідчими цього не заперечував. Допит 27 січня був проведений слідчим П. Барановим спільно із заступником прокурора області Чумаком. Під їх спільним тиском О. Заливаха змушений був підтвердити факт передачі своєму знайомому Б. Шляхтичу бобін із магнітофонними записами “націоналістичних” віршів та пісень⁴⁷.

Нарешті, 28 січня О. Заливасі було оголошено про завершення попереднього слідства та надано матеріали справи для ознайомлення. На підсумковому допиті художник визнав себе винним частково. Він змушений був погодитися із обвинуваченнями у розмноженні й поширенні “Інформаційних бюлетенів ЗП УГВР”, розповсюдженні самвидавних статей, магнітофонних записів пісень та віршів, а також виготовленні “націоналістичного знаку” тризуба. Водночас О. Заливаха заперечив факти поширення серед свого найближчого оточення “антирадянських вигадок” та позитивних оцінок діяльності збройного підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА)⁴⁸.

Тим не менше, обласна прокуратура на цьому етапі не погодилася з припиненням слідчих дій. Після вивчення матеріалів справи прокурор Івано-Франківської області В. Параскевич повідомив управління КДБ про необхідність долучення до справи “антирадянського” документа авторства О. Заливахи “Як розмовляють у Києві”. Також прокурор запропонував додатково

⁴¹ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 26 листопада 1965 р. Арк. 1–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29552>.

⁴² Там само.

⁴³ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 23 грудня 1965 р. Арк. 1–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29557>.

⁴⁴ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 7 січня 1966 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29558>.

⁴⁵ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 8 грудня 1965 р. Арк. 1–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29554>; ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 14 січня 1966 р. Арк. 1–3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29560>.

⁴⁶ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 17 січня 1966 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29561>.

⁴⁷ ЕАУВР. Протокол додаткового допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29562>.

⁴⁸ ЕАУВР. Протокол про оголошення обвинуваченому художнику Опанасу Заливасі про закінчення попереднього слідства від 28 січня 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29580>; ЕАУВР. Протокол допиту обвинуваченого Опанаса Заливахи від 27 січня 1966 р. Арк. 1–5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29564>.

інкримінувати художнику поширення книги “націоналістичного змісту” “Історія української культури” авторства Івана Крип’якевича⁴⁹. Очевидно, місцеве (а можливо й центральне) радянське керівництво було вкрай незадоволене стійкою поведінкою О. Заливахи під час слідства та фактично його відмовою давати потрібні для слідства покази. Було зрозуміло, що в’язень не піддається т. зв. “перевихованню” та залишається на своїх світоглядних позиціях. Тому було зроблено все для того, щоб максимально погіршити становище художника та домогтися для нього якомога більшого терміну ув’язнення.

Після декількох додаткових допитів 19 лютого О. Заливасі було оголошено обвинувальний висновок. У цьому документі на підставі ключових епізодів слідства художника було звинувачено в тому, що “...на протязі 1965 року під впливом раніше прочитаної націоналістичної літератури з метою підриву і ослаблення радянської влади систематично зберігав, розмножував та розповсюджував серед свого оточення літературу антирадянського змісту, в якій викладені програмні матеріали українських буржуазних націоналістів по боротьбі проти радянської влади на Україні, реставрації капіталізму і утворення держави буржуазного типу та наклепницькі вигадки на політику КПРС і радянського уряду, які порочать радянський державний і суспільний устрій”⁵⁰. У підсумку майже по всіх фактах “антирадянської діяльності” О. Заливахи слідчим КДБ вдалося знайти у протоколах численних багатогодинних допитів особисті зізнання обвинуваченого. Окрім цього, потрібні кадебістам покази на художника дали 11 свідків із числа його близьких знайомих (В. Турецький, О. Коровай, Г. Недашківська, І. Драгомирова, М. Кухтяк, Б. Шляхтич, Г. Курило, І. Затишний, М. Фіголь, П. Сопільник, І. Лобода)⁵¹. Справу відправили на розгляд Івано-Франківського обласного суду.

Судовий процес над О. Заливахою відбувся у Івано-Франківську в закритому режимі протягом 21–23 березня 1966 р.⁵² Підсудний вже на початку засідання визнав себе винним частково, не заперечуючи наведених слідством фактів. Проте спростовував наявність у своїх діях т. зв. “злочинного умислу”⁵³. Під час своєї промови на суді художник пояснював факти поширення ним самвидавної літератури своїм щирим інтересом до української культури та історії, намаганням долучитися до національного культурного простору після десятиліть перебування на території Росії⁵⁴.

Серед іншого на суді О. Заливаха наголошував на тому, що його сім’я змушена була виїхати з України в 1934 р. через масовий голод, говорив про своє зацікавлення творчістю українських митців періоду “розстріляного відродження”, зокрема художника Михайла Бойчука та драматурга Миколи Куліша. Пригадував пошуки інформації про сталінські репресії проти діячів української культури в 1930-х рр., а також наводив приклади власної протидії засиллю російської мови в Україні: “Коли я розшукував Мовчана в готелі “Київ”, я зайшов і запитав у адміністратора. Остання відповіла мені на російській мові. Я їй зауважив, що треба відповідати на українській мові, а вона відповіла, що бендерівського язика не бажає знати...” Художник стверджував, що зовсім не був знайомий з інформацією про оунівський підпільний рух, проте “розпитував [у друзів], що то було таке”, мав записи українських національних пісень (зокрема,

⁴⁹ ЕАУВР. Повідомлення начальнику УКГБ при РМ УРСР у Івано-Франківській області підполковнику Галді про долучення до справи документа Опанаса Заливахи “Як розмовляють у Києві” від 14 лютого 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29582>; ЕАУВР. Постанова про продовження терміну слідства і тримання обвинуваченого в ув’язненні від 15 лютого 1966 р. Арк. 1–2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29588>.

⁵⁰ ЕАУВР. Обвинувальний висновок по кримінальній справі по обвинуваченню Опанаса Заливахи за антирадянську діяльність від 19 лютого 1966 р. Арк. 7–8. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29589>.

⁵¹ Там само. Арк. 7.

⁵² ЕАУВР. Протокол закритого Судового засідання Верховного суду УРСР від 21–23 березня 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29591>.

⁵³ Там само. Арк. 3.

⁵⁴ Там само. Арк. 4–5.

стрілецької пісні “Червона калина”⁵⁵. Зрозуміло, що в очах радянського правосуддя такі аргументи були тільки обставинами, які обтяжують покарання.

Протягом двох днів – 21 і 22 березня відбувалися допити свідків, з-поміж яких найбільше інформації про “антирадянську діяльність” О. Заливахи суду надали колеги художника В. Турецький⁵⁶ та М. Фіголь⁵⁷. Вони стверджували під час засідання, що художник неодноразово говорив про утиски українського народу зі сторони росіян, не сприймав російську мову в побуті, заявляв про зросійщення в УРСР всіх ключових сфер суспільного життя. Колеги відзначали здібність, старанність і талановитість О. Заливахи у професійній сфері, його щире зацікавлення українським мистецтвом, намагання бути художником-новатором. Водночас наголошували на його недисциплінованості та певній відірваності від колективу.

Під час останнього слова О. Заливаха говорив про відсутність будь-якого “злочинного умислу” в своїх діях: “В мене не було такої думки, щоб зробити злочин, і не було в мене такої думки, щоб товаришам зробити погано”⁵⁸. Тим не менше, судова колегія розцінила ці слова та загалом поведінку художника під час слідства і процесу як намагання ухилитися від відповідальності, й у вирок повністю підтримала позицію прокурора. Усі епізоди слідства було трактовано як повністю доведені, а О. Заливаха – засуджено до 5 років позбавлення волі у виправних колоніях суворого режиму⁵⁹.

Наприкінці березня 1966 р. художник написав дві касаційні скарги на рішення суду з проханням “проявити акт гуманності” та зменшити міру покарання⁶⁰. На захист О. Заливахи виступили також десятеро членів Спілки художників України, серед яких А. Горська, В. Зарецький, Г. Якутович, І.-В. Задорожний, Л. Семикіна, Г. Севрук, В. Кушнір та ін. 20 квітня вони звернулися з клопотанням до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути справу та зберегти безсумнівний талант ув’язненого художника. У заяві говорилось: “Панас Заливаха з його ерудицією, з його художницькою скромністю і величезною працездатністю зараз може творити картини неперехідної вартості і значимості...”⁶¹. Проте судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду УРСР, яка вже наступного дня розглядала касаційну скаргу О. Заливахи, не знайшла підстав для пом’якшення вироку⁶². За декілька місяців івано-франківський художник опинився в мордовських виправно-трудовах колоніях, де повністю відбув встановлений термін покарання⁶³.

Таким чином, основними причинами арешту івано-франківського художника О. Заливахи наприкінці серпня 1965 р. стали його світоглядна позиція, пов’язана із зацікавленням і популяризацією української мови, культури та історії, а також входження до кола митців-шістдесятників, активне поширення самвидавної літератури. Затримання художника було складо-

⁵⁵ ЕАУВР. Протокол закритого Судового засідання Верховного суду УССР від 21–23 березня 1966 р. Арк. 5–20. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29591>.

⁵⁶ Там само. Арк. 21–30.

⁵⁷ Там само. Арк. 31–34.

⁵⁸ Там само. Арк. 60–61.

⁵⁹ ЕАУВР. Вирок Верховного суду УССР у справі художника Опанаса Заливахи від 23 березня 1966 р. Арк. 1–6. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29592>; ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5а. Спр. 952 : Документи (повідомлення, листи, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; точну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів “ПК”; діяльність українських емігрантських організацій (ТОУК) тощо (а/с “Блок”). Арк. 180.

⁶⁰ ЕАУВР. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УССР від 25 березня 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29595>; ЕАУВР. Касаційна скарга засудженого Опанаса Заливахи до Верховного суду УССР від 31 березня 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29594>.

⁶¹ ЕАУВР. Клопотання до Верховного суду УССР від членів Спілки художників України з проханням переглянути справу Опанаса Заливахи від 20 квітня 1966 р. Арк. 1. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29596>.

⁶² ЕАУВР. Ухвала Судової колегії Верховного суду щодо розгляду касаційних скарг Опанаса Заливахи від 21 квітня 1966 р. Арк. 4. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29597>.

⁶³ Паска Б. Дисидентська діяльність Опанаса Заливахи (1969–1970-ті pp.)... С. 152–155.

вою масштабної спецоперації КДБ, спрямованої проти українського національного руху, яка увійшла в історію як перша хвиля арештів української дисидентської інтелігенції. Серед обвинувачень, які були висунуті заарештованому, варто виділити поширення виданої за кордоном літератури діаспорного походження, самвидавних статей, зберігання магнітофонних записів українських національних пісень та віршів поетів-шістдесятників, написання спрямованого проти зросійщення памфлету, а також виготовлення подарункової таблички із зображенням тризуба. Поведінка О. Заливахи під час слідства була досить сміливою й гідною. Художник намагався не давати компрометуючих показів на своїх друзів, брати вину на себе, часто взагалі відмовлявся спілкуватися з кадебістами. Слідчі використовували проти заарештованого моральний і психологічний тиск, а також покази його колег та близьких знайомих. Зрештою, під час закритого судового процесу, який відбувся в Івано-Франківську 21–23 березня 1966 р., О. Заливаха змушений був частково визнати свою вину. Проте виступи художника в ході судових дебатів свідчать про те, що його погляди на національне питання залишилися незмінними; радянському режиму не вдалося домогтися “широкого покаяння” дисидента. За свою незламну поведінку О. Заливаха отримав від радянського правосуддя один із найбільш жорстких вироків періоду репресій середини 1960-х рр. – 5 років позбавлення волі – які повністю відбув у мордовських колоніях.

Перспективними напрямками подальших досліджень життя та діяльності О. Заливахи є всебічний і комплексний аналіз періоду перебування художника за ґратами, а також висвітлення його дисидентської активності після звільнення з ув’язнення в 1970-х рр.

THE MASSACRE BY THE SOVIET SPECIAL SERVICES AGAINST THE ARTIST OPANAS ZALYVAKHA IN THE MID-1960S

Bohdan PASKA

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of History of Ukraine and methods of teaching history,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: paskabogdan@i.ua
ORCID: 0000-0002-5452-5254*

Andrii TSYPUHA

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of History of Ukraine and methods of teaching history,
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
e-mail: tsypuga92@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6738-012X*

Summary

The purpose of the article is to cover the trial of the Ukrainian artist Opanas Zalyvakha in 1965–1966. The basis of the source base of the research was the materials of the criminal case of O Zalyvakha from the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU) in the Ivano-Frankivsk region. Materials from the SSA SSU in Kyiv, as well as personal memories of a dissident, were also used. The methodological basis of the article was the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a complex of general scientific and special-historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography.

The authors comes to the conclusion that the main reasons for the arrest of O. Zalyvakha at the end of August 1965 were his worldview, which was connected with the interest and popularization of the Ukrainian language, culture and history, as well as his entry into the circle of sixties artists, and the active distribution of self-published literature. Among the accusations brought against the arrested artist, it is worth highlighting the distribution of literature of diasporic origin published abroad, self-published articles, storage of tape recordings of Ukrainian national songs and poems by Sixties poets, writing anti-Russification pamphlets, as well as making a gift plate with a trident image.

The behavior of O. Zalyvakha during the investigation was quite courageous and dignified. The artist tried not to make compromising statements about his friends, to take the blame on himself, and often refused to

communicate with KGB officers at all. The investigators used moral and psychological pressure against the detainee, as well as testimonies of his colleagues and close acquaintances. In the end, during the closed trial, O. Zalyvakha was forced to plead guilty in part. However, the artist's speeches during court debates indicate that his views on the national question remained unchanged. For his indomitable behavior, O. Zalyvakha received from the Soviet justice one of the harshest sentences of the period of repressions of the mid-1960s – 5 years of imprisonment.

Prospective directions for further research into the life and work of O. Zalyvakha are a comprehensive analysis of the period of the artist's stay behind bars, as well as the coverage of his dissident activity after his release from prison in the 1970s.

Keywords: Opanas Zalyvakha, Soviet regime, Ukrainian dissident movement, the Sixtiers, State Security Committee (KGB), trial, first wave of arrests.

REFERENCES

- Danyliuk, Yu., & Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX stolittia) [Opposition in Ukraine (second half of the 1950s – 1980s)]*. Kyiv : Ridnyi kraj, 616 p. (in Ukrainian).
- Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu [Electronic archive of the Ukrainian liberation movement].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine].
- Kasianov, H. (1995). *Nezhodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–80-kh rokiv [Dissent: Ukrainian intellectuals in the resistance movement of the 1960s and 1980s]*. Kyiv : Lybid, 224 p. (in Ukrainian).
- Mokryk, R. (2023). *Bunt proty imperii: ukrainski shistdesiatnyky [Revolt against the empire: Ukrainian sixtiers]*. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA, 416 p. (in Ukrainian).
- Ovsienko V. (Comp.). (2017). *Dzvonar. Zbirka statei i spohadiv pro Opanasa Zalyvakhu [Ringer. A collection of articles and memories about Opanas Zalyvakha]*. Kharkiv : TOV “Vydavnytstvo “Prava liudyny””, 240 p. (in Ukrainian).
- Paska, B. (2020). Dysydentska diialnist Opanasa Zalyvakhy (1969–1970-ti rr.) [Dissident activity of Opanas Zalyvakha (1969–1970s)]. *Halychyna. Naukovi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys – Galicia. Scientific, Cultural and Educative Local Lore Periodical*, no. 33, 149–158. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.33.149-158> (in Ukrainian).
- Paska, B. (2021). Arrests of Ukrainian intellectuals in 1965 in Ivano-Frankivsk region. *Galicia. Scientific, Cultural and Educative Local Lore Periodical*, no. 34, 68–76. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.34.68-76> (in English).
- Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini. Seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine. Mid-1950s – early 1990s]*. Kyiv : Vyd-vo im. Oleny Telihy, 720 p. (in Ukrainian).
- Seko, Ya. (2015). Areshty 1965 r. v URSR yak zasib borotby komunistychnoi partii z inakodumstvom [Arrests in 1965 in the Ukrainian SSR as a means of the Communist Party's fight against dissent]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriia Istoriia [Scientific Notes of Volodymyr Hnatyuk Ternopil National Pedagogical University. History Series]*, no. 2, pt. 4, 57–66 (in Ukrainian).
- Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]*. Kharkiv: Folio, 144 p. (in Ukrainian).